

AUTOREFERATY

Jan Jacek Bruski

Kraków

Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie w latach 1919–1924¹

Wydarzenia lat 1917–1920 były dla społeczeństwa ukraińskiego najważniejszym doświadczeniem zbiorowym od czasów chmielniczyzny. Przeorały one głęboko ukraińską świadomość, rozpalając aspiracje dotąd ledwie przeczuwane, budząc — chłopskie przede wszystkim — masy z letargu. Ruszył proces formowania się nowoczesnego narodu.

Czas burzliwych eksperymentów, dokonywanych w ogólnorosyjskim laboratorium, zaoocował też nad Dnieprem wykrystalizowaniem się idei odrębnej, niezawisłej państwowości. Aktywną politycznie warstwę natychmiast podzielił zażarty spór o formę ustrojową, w jaką hasło to należy oblec. Na próżno. Brak sprzyjającej koniunktury międzynarodowej, dążenie bolszewików do odrodzenia — choć na nowych zasadach — Imperium, wreszcie wewnętrzna słabość ruchu narodowego sprawić musiały, iż marzenie o niepodległości rozwiało się, a Ukraina wróciła w orbitę podległości Moskwie.

Centralnym zjawiskiem naddnieprzańskich zmagañ państwowych była Ukraińska Republika Ludowa. Reprezentowana przez nią opcja polityczna — socjalliberalna, później coraz wyraźniej liberalno-demokratyczna — oraz wizja państwa: *samostijnej* republiki niezależnej od Rosji, skupiły wokół URL większość świadomej narodowo części społeczeństwa, w tym prawie całą inteligencję. To pod sztandarami Ukraińskiej Republiki Ludowej, a nie hetmana Skoropadskiego czy narodowych bolszewików, dokonał się — jak to określił Iwan Łysjak-Rudnycki — „chrzest krwi nowoczesnej Ukrainy”². Klęska zbrojna nie zamknęła dziejów tej formacji. Republikańsko-niepodległościową tradycję kontynuował na wychodźstwie — początkowo na terenie Polski, później również Francji i Czechosłowacji — ośrodek znany pod

¹ Praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. Michała Pułaskiego, Kraków 1998. Praca została obroniona w marcu 1999 r. na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Jej recenzentami byli: prof. dr hab. Andrzej Chojnowski i dr hab. Wojciech Rojek.

² I. Łysjak-Rudnycki, *Miż istorijeju j politykoju. Stati do krytyky ukrains'koï suspil'no-polityčnoï dumky*, Mjunchen 1973, s. 168–170.

nazwą Centrum Państwowego URL. Jego właśnie losom — w pierwszym emigracyjnym okresie — poświęcona jest niniejsza rozprawa.

Pewnego wyjaśnienia wymaga termin zastosowany w tytule pracy. Dlaczego „Centrum Państwowe”, nie zaś — prościej — „rząd emigracyjny” bądź „rząd URL na wychodźstwie”? Celowo używam pojęcia zakorzenionego już w literaturze ukraińskiej (Deržavnyj Centr), gdyż lepiej, jak sądzę, precyzuje ono interesującą mnie problematykę. Zbiornym terminem „Centrum Państwowe” zwykło się, począwszy od 1920 r., określać system naczelnych władz Ukraińskiej Republiki Ludowej. Poza rządem w sensie ścisłym, a więc Radą Ministrów URL i podległymi jej resortami, chodzi również o Dyrektoriat — organ odgrywający rolę kolegiąlną, później *de facto* jednoosobowej, głowy państwa oraz Radę Republiki — emigracyjny parlament zwołany w 1921 r. w Tarnowie. W swej rozprawie staram się prześledzić działania — nie zawsze zbieżne — tych trzech czynników, scharakteryzować ich wzajemne stosunki i przedstawić ewolucję, którą przeszły na wychodźstwie. Sporo miejsca poświęcam politycznej panoramie emigracji, skupiając się zwłaszcza na aktywności ugrupowań, stanowiących bezpośrednio zaplecze wychodźczych władz.

Proponowany temat nie był dotąd przedmiotem systematycznych badań. Dodajmy zresztą gwoli jasności — losy naddnieprzańskiej emigracji w ogóle stanowiły zagadnienie nieznanne. Uwagę historyków — zwłaszcza polskich — zdawał się przyciągać co najwyżej epizod polsko-ukraińskiej współpracy z lat 1919–1920. Wstępnego opracowania doczekała się ponadto kwestia obozów dla internowanych żołnierzy URL. Różne były przyczyny tego stanu rzeczy. Oczywiście „polityczne obciążenie” tematu hamowało rozwój badań po naszej stronie „żelaznej kurtyny”, historyków zachodnich zniechęcał natomiast brak dostępu do najistotniejszych źródeł archiwalnych. Kolekcje emigracyjne przechowywane były w zazdrośnie strzeżonych „specfondach”, nadzorowanych przez komunistyczne — radzieckie i czechosłowackie — służby bezpieczeństwa. Dopiero niedawno materiały te ujrzały światło dzienne. Szerszemu kręgowi badaczy są jednak nadal praktycznie nieznanne.

Rekonstruując losy Centrum Państwowego URL, oprócz musiałem się zatem przede wszystkim na własnych ustaleniach badawczych. Poczynienie ich umożliwiła mi kilkunastomiesięczna kwerenda archiwalna. Podstawowych materiałów dostarczyły poszukiwania w kijowskim Centralnym Archiwum Państwowym Wyższych Organów Władzy i Administracji Ukrainy (Central’nyj Deržavnyj Archiv Vyščych Orhaniv Vlady ta Upravlinnja Ukrainy). Instytucja ta przechowuje olbrzymie zbiory akt proveniencji emigracyjnej, które wciąż jeszcze niezbyt chętnie udostępniane są historykom. Tzw. Archiwum Praskie, przewiezione do Kijowa po II wojnie światowej, to obecnie około pięciuset zespołów aktowych, na które składa się ponad czterdzieści tysięcy teczek. Penetracja tych „dziewiczzych” materiałów to zadanie dla wieloosobowego zespołu badawczego. Na potrzeby monografii wykorzystałem kilkanaście najciekawszych kolekcji. Są to przede wszystkim akta centralnych instytucji państwowych — wojskowych i cywilnych — URL z lat 1919–1924: Kancelarii Dyrektoriatu, Rady Ministrów, Ministerstwa Spraw Zagranicznych, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Rady Republiki, Ukraińskiego Komitetu Centralnego i Naczelnego Zarządu Sztabu Generalnego. Kwerendę uzupełniłem o przegląd spuścizn poszczególnych działaczy emigracyjnych: Symona Petlury, Isaaka Mazepy, Mykyty Szapowała, Mykoły Wasylki, Pawła Czyżewskiego. Poza zbiorami praskimi wykorzystałem również zespół Ludowego Komisariatu Spraw Zagranicznych USSR. Zgromadzone w nim dokumenty rzucają ciekawe światło na politykę Charkowa wobec emigracji. Szereg szczegółów na temat aktywności wychodźców znaleźć można poza tym w kopiach doniesień agenturalnych, które otrzymywał Komisariat.

Pełniejszy obraz polityki bolszewików uzyskałem dzięki kwerendzie w kolejnej instytucji kijowskiej — byłem archiwum partyjnym, noszącym obecnie nazwę Centralnego Archiwum Państwowego Organizacji Społecznych (Central'nyj Deržavnyj Archiv Hromads'kych Objednan' Ukrainy). Wiele interesujących materiałów znalazłem zwłaszcza w zespole akt Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Ukrainy. Znajdują się wśród nich m.in. protokoły posiedzeń charkowskiego Biura Politycznego, radzieckie raporty dyplomatyczne, zapisy przesłuchań schwytanych przez bolszewików działaczy URL. Posiłkowo skorzystałem też z dokumentów, przechowywanych w zespole Komunistycznej Partii Zachodniej Ukrainy.

Ważne materiały odnalazłem w archiwach warszawskich. Kwerendą objąłem w pierwszej kolejności zespoły przechowywane w Archiwum Akt Nowych. Chodzi zwłaszcza o akta MSZ, polskich placówek dyplomatycznych w Paryżu, Londynie, Berlinie, Pradze, Koszycach, Moskwie i Charkowie, materiały Delegacji RP przy Lidze Narodów, zespoły Rady Ministrów, Sztabu Głównego, attachatów wojskowych oraz spuścizny Ignacego Jana Paderewskiego i Romana Knolla. Odnalezione dokumenty zawierają sporo ciekawych informacji na temat różnych ukraińskich grup emigracyjnych, pozwalają też zrekonstruować linię polskiej polityki wobec URL i naddnieprzańskich uchodźców. Sięgnąłem ponadto do bardzo interesującego, a nader rzadko wykorzystywanego przez badaczy, zbioru zmikrofilmowanych akt obcych. Są wśród nich bogate materiały warszawskich poselstw: Wielkiej Brytanii (z Public Record Office) oraz Czechosłowacji (z archiwum praskiego MSZ), ponadto dokumenty Adiutantury Generalnej Naczelnego Wodza z zasobów archiwalnych Instytutu im. Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku. Drugą pod względem znaczenia kolekcją warszawską okazało się archiwum lwowskiego Towarzystwa Naukowego im. Tarasa Szewczenki, przechowywane w Bibliotece Narodowej. Wykorzystałem m.in., wchodzące w jego skład, akta Kancelarii Dyrektoriatu URL, Sztabu Partyzancko–Powstańczego oraz spuściznę znanego działacza emigracyjnego, Jewhena Archypenki. Wiele wniosły ponadto dokumenty, pochodzące z Centralnego Archiwum Wojskowego, istotne informacje zdobyłem też dzięki kwerendzie w kilku spuściznach osobistych, przechowywanych w warszawskich bibliotekach. Na pierwszym miejscu wymienić należy papiery Stanisława Stempowskiego — działacza kijowskiej Centrali Demokratycznej i ministra w rządzie ukraińskim, znajdujące się w zbiorach rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego. Wspomnieć też trzeba o mało znanej spuściznie po Iwanie i Juriju Łypach, którą przechowuje Biblioteka Główna Publiczna m. st. Warszawy.

Dalsze poszukiwania prowadziłem za granicą. Duże znaczenie miała dla mnie możliwość zapoznania się ze zbiorami Centralnego Archiwum Państwowego (Státní Ústřední Archiv) w Pradze. Przechowywane są tu kolekcje emigracyjne, które z różnych względów nie zostały wywiezione po wojnie z terenu Czechosłowacji. Zgrupowano je w dwóch zespołach — Rosyjskie i Ukraińskie Towarzystwa i Organizacje w Czechosłowacji (Ruské a Ukrajinské Spolky a Organizace v Československu) oraz Muzeum Ukraińskie (Ukrajinské Museum). Zwraca uwagę kompletne archiwum partii socjaldemokratycznej, kierowanej na wychodźstwie przez Isaaka Mazepę. Drugą bardzo ważną placówką zagraniczną, którą udało mi się odwiedzić, jest archiwum Ukraińskiego Uniwersytetu Katolickiego (Ukrajinsk'kyj Katolyc'kyj Uniwersytet) w Rzymie. Znajduje się tu m.in. spuścizna emigracyjnego rządu Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej. Poza materiałami, dotyczącymi spraw *stricte* galicyjskich, znaleźć w niej można całe kompleksy akt, związanych z działalnością emigracji naddnieprzańskiej. Wymienić warto zwłaszcza dokumenty Ukraińskiego Biura Prasowego w Wiedniu, podległego władzom URL. Dodatkowe poszukiwania przeprowadziłem w Międzynarodowym Instytucie Historii Społecznej w Amsterdamie (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis; przechowywana

jest tu spuścizna znanego rosyjskiego emigranta, Borysa Sawinkowa) oraz w paryskiej Bibliotece im. Symona Petlury.

Dane archiwalne starałem się uzupełnić, obejmując kwerendą ok. dwudziestu tytułów prasowych związanych z różnymi ugrupowaniami emigracyjnymi, działającymi w latach 1919–1924. W możliwie pełnym zakresie wyzyskałem też opublikowane zbiory dokumentów i bogatą memuariystykę.

Prezentując zebrany materiał, zastosowałem kompromisowe kryterium chronologiczno–problemowe. Rozdział pierwszy — wprowadzający ma charakter antecedencki. Staralem się w nim zdiagnozować stan społeczeństwa ukraińskiego w przededniu rewolucji, przedstawić główne siły polityczne, aktywne na naddnieprzańskim scenie, następnie zarysować przebieg ukraińskich zmagania o własną państwowość, poczynając od wiosny 1917 do końca 1919 r. Sporo miejsca poświęciłem ponadto sprawie Galicji Wschodniej i jej efemerycznej unii z Ukrainą Naddnieprzańską. Pisząc o powyższych zagadnieniach, koncentrowałem się na przedstawieniu walki ideowej i politycznej wewnątrz obozu URL. Kierowałem się przy tym oceną, iż znaczna część podziałów, funkcjonujących w okresie międzywojennym na emigracji, swe źródło miała jeszcze w sporach przeniesionych z kraju. Rozdział drugi poświęciłem przedstawieniu genezy sojuszu Ukraińskiej Republiki Ludowej z Polską. Alians ten miał decydująco zaważyć na dalszych losach Centrum Państwowego, idea zaś budowy niepodległości Ukrainy wspartej na Rzeczypospolitej stała się bazą koncepcyjną, wyznaczającą kierunek działań emigracji do końca lat trzydziestych. Zawarcie polsko–ukraińskiego przymierza starałem się ukazać na szerszym tle, uwzględniając międzynarodowe położenie sprawy URL w latach 1919–1920. Tematem trzeciego rozdziału są losy Centrum Państwowego w okresie funkcjonowania formalnego sojuszu z Rzeczpospolitą. Część tę otwierają uwagi na temat ukraińskiego udziału w „wyprawie kijowskiej”, zamyka — opis wydarzeń, które doprowadziły do ostatecznego wyparcia wojsk URL za Zbrucz w listopadzie 1920 r. Szkieletując tylko tło militarne, skupiłem się na politycznych kulisy sojuszu, przedstawiłem wewnętrzną ewolucję obozu URL oraz aspekty międzynarodowe sprawy ukraińskiej w omawianym okresie. Rozdział czwarty rejestruje działalność emigracji na terenie Rzeczypospolitej w przełomowym dla wychodźców 1921 r. Specjalną uwagę poświęciłem odrębnemu kształtowaniu się statusu emigracji politycznej i wojskowej, nurtującym uchodźców problemom bytowym, stosunkom z władzami polskimi, wreszcie walce politycznej w łonie ośrodka URL oraz rywalizacji pomiędzy różnymi centrami wychodźstwa. Oddzielny podrozdział przedstawia kulisy tzw. Drugiego Pochodu Zimowego — nieudanej próby wzniecenia powstania na Ukrainie. Wydarzenie to stać się miało bardzo ważną cezurą. Klęska insurekcji pociągnęła za sobą załamanie się nadziei na rychły powrót do kraju, zmuszając emigrację do wypracowania nowej, długofalowej koncepcji politycznej. Rozważania, zawarte w tej części pracy, kontynuuję w rozdziale szóstym. Prezentuje on losy Centrum Państwowego w latach 1922–1924, ukazując proces reorganizacji ośrodka URL, jego przystosowywania się do długotrwałego pobytu na wychodźstwie. W rozdziale tym zwracam uwagę na przewartościowania ideowe, dokonujące się zarówno w obozie „rządowym”, jak i w środowiskach rywalizujących z Tarnowem. Odrębne miejsce zajmuje omówienie polityki władz radzieckich wobec naddnieprzańskiej emigracji. Całość pracy uzupełnia rozdział piąty, przedstawiający działania ośrodka URL na forum międzynarodowym. Szczegółowe podrozdziały poświęciłem koncepcjom ukraińskiej polityki zagranicznej, funkcjonowaniu emigracyjnej dyplomacji oraz rozgrywce pomiędzy Centrum Państwowym a rządem USRR, której stawką było uznanie międzynarodowe. Odrębnie omówiłem też

akcję URL w Lidze Narodów, zabiegi emigracji o wsparcie ukraińskiego ruchu powstańczego przez Ententę i o pomoc zachodnich grup kapitałowych.

Pracę zamyka bibliografia oraz rozbudowany aneks. Zawiera on kompletne zestawienie składów poszczególnych ukraińskich gabinetów rządowych funkcjonujących w kraju, a następnie na emigracji w latach 1917–1926.